

שוליים גיאוגרפיים וחברתיים בסיפור הקצר

חורג ממהלכו התקין של הזמן הביוגרפי" (באכטין, 2007, עמ' 175-176). האנתולוגיה **החיים בשוליים** (הוצאת כתב 2014), שראתה אור באחרונה, דומה שכופרת בקביעה כי "הסיפור הקצר כמעט נעלם" (מטלון, 2005). כמעט. ושגם השוליים החברתיים, שעניינם בני אדם להבדיל ממקומות, הודרו מתחומי העניין של הספרות כפי שהם מודרים כיום מסדר היום החברתי. גיבוריה הם נודדים, יתומים, חולי נפש, הומוסקסואלים, ניצולי שואה ופרופסורים זקנים וגאונים שידעו יותר מדי חיכרון נמחק בידי משטר טוטליטרי שבעט אותם ארצה ככלי אין חפץ בו.

הסוציולוג הישראלי המעוטר חיים חזן מאפיין את מצבם של "זרים" ו"אחרים" אלה, החיים בשולי החברה, כמצב של הדרה. ראשיתו באי קבלתם אל חיק החברה, כמי שמצויים לכאורה מחוץ לגבולותיה החברתיים. המשכו: בחייית הזרים והאחרים אל אקס-טריטוריה שבה מחלות עליהם תכונות סטריאוטיפיות או דימויים חברתיים שליליים, שנוצרו בידי הדמיון האנושי. המטרה שמאחורי הדבר: לפנות את מעמדם כאקס-טריטוריאליים מבחינת השתייכותם למערכת הנורמטיבית השולטת בחיי היומיום והקובעת את גבולותיהם" (חזן, 1994, עמ' 6). או במילים אחרות: להצדיק את הפלייתם.

גם רבים מגיבורי **החיים בשוליים** מואשמים ב"אחרות", אף שאינם אחראים לה מלכתחילה. למשל, בהיותה מבחינתם השפעה בלתי נמנעת של שואת עם נוראה ("גנבת הילדים" עמ' 42-50), יתמות ("איילה" עמ' 67-74) או דיכוי של משטר טוטליטרי ("הגנן מגן הזיכרון" עמ' 13-21). בהמשך לכך, רבים מהם גם סובלים מדימויים חברתיים הנזקפים לגנותם (מרגלים, תמהונים וגנבי ילדים), ואלו מניעים את הדרמה שכלב הסיפורים ומביאים עליהם סבל נוסף.

הסוציולוגית שרה חזן עורכת הבחנה מעניינת שתשרתנו מיד, בין "זרות בין-אישית" ל"זרות תוך-אישית". כחיים חזן, היא מאפיינת את "הזרות הבין-אישית" בהקשר אל קבוצות וקולקטיבים חברתיים ואתניים, כהשלכה של הרחקות ופחדים של קבוצה אחת אל תוך קבוצה אחרת; ואת "הזרות התוך-אישית" היא מגדירה כזרות של העצמי עצמו למרכיבים הלא מודעים באישיותו (חזן, 2011). האם זרות תוך-אישית זו נשאל, היא שיכולה להסביר מדוע רק שניים מסיפורי **החיים בשוליים** מדברים כאמור מתודעת החי בשוליים, שנתפס שלא בטובתו גם כלא קיים, כחסר תודעה?

סיפורי אנתולוגיה זו מעלים על הדעת את סיפוריהם של היוצרים או הנרי הנרי (Henry) ו'אן ז'נה (Gene), שבאו מהשוליים החברתיים (גנבה, מעילה, מאסר חנות הומוסקסואליות), ובשולי מקום, בית מאסר במקרה של השניים, כתבו על שוליים אלו. אבל להוציא הממאר הפותח של הפעילה החברתית ומחוסרת הדיוור בשעתה איילה סבאג-מרציאנו ("הפגנת הפנתרים השחורים"), שכתוב בגוף ראשון ומקדש לזכר אחיה, סעדיה מרציאנו, מראשי "הפנתרים השחורים", קשה לדעת אם כותבי סיפורים אחרים באנתולוגיה, אכן חוו כמותם וכמו סבאג-מרציאנו את התהום מקרוב.

בהקשר זה כתב פעם עמוס עוז, כי "פתיחת סיפור היא כמעט תמיד התקשרות חזית בין הכותב לבין הקורא. וראי, יש חזים ויש חזים, לרבות חזים שלא מקיימים ולא מתכוונים לקיים אותם, אבל גם חזים כאלה נקראים חזים" (עוז, 1996, עמ' 11). ואם בחוזה שבינה לבין הקורא מתחייבת סבאג-מרציאנו לתאר בסיפוריה מהי שוליות חברתיות, הרי שכותבים אחרים באנתולוגיה מתחייבים לתאר שוליות זו בעיני מי שלא חוו אותה ולשזור לה דימוי ספרותי - חוזה שחשוב ומעניין לא פחות לעמוד בו.

שני סיפורים באנתולוגיה פורעים את השטח הזה האחד, "גזר דין" של אסף ליבוביץ (עמ' 98-104) והאחר, "איילה" של לימור ויסברג (עמ' 175-176).

מהי כתיבה בשוליים החברתיים בהקשר לסוגת הסיפור הקצר? אם עלילת הסיפור הקצר מתרחשת לחב בשוליים גיאוגרפיים, איך יראו שוליה שלה? ומה יכולה ללמד העובדה שבאסופת סיפורים קצרים שיצאה לאחרונה תחת הכותרת **החיים בשוליים**, רק שניים מסיפורי האנתולוגיה מדברים ממש מגרונם של האחר הדחוק לשוליים? (עצמון, 2004, עמ' 2).

חוקר הספרות צ'רלס מאי (May), כתב פעם הגדרה מעניינת לסיפור הקצר כנראטיבה מרוכזת, המתארת פיסות חיים סתמיות לכאורה אשר מקבלות בה את מלוא תשומת הלב הסיפורית מעבר למידתן היחסית לכאורה, ועל ידי כך כמו ניתקות ממהלך הזמן שקצב עד אז את מידתן חסרת החשיבות כביכול (May, 1995, p. 22).

סתמיות זו לכאורה המקבלת הנה תשומת לב, מתרחשת לא אחת בהימצאו של גיבור הסיפור הקצר בשוליים גיאוגרפיים. אם בעיירה מושלגת בקנדה בסיפוריה הקצרים של אליס מונרו הקנדית, אם ברחובות מתים או ריקים בסיפוריה הקצרים של קלריס ליספקטור הברזילאית, אם בקצה מזח בנאפולי בסיפוריו הקצרים של ארי דה לוקה האיטלקי.

בספרה **אמנות הסיפור: עיונים בצורות הסיפור הקצר ובתולדותיו**, הסבירה המשוררת, לאה גולדברג, כי מחבר הסיפור הקצר כותב לרוב על אודות נושאים שרחוקים ממנו מרחק של זמן ומקום, בהיותם בשלים כך לכתיבה בעבורו או יוצאי דופן (גולדברג, 1975, עמ' 116-117). ובאשר למשמעות

השוליים הגיאוגרפיים שבסיפור הקצר ביחס לגיבור הסיפור עצמו: הם מבליטים ביותר שאת תכונה או קו אופי שלו, מאפשרים למספר ולנו לבחון אותם באור מוגדל וצובעים את קורותיו בממד דרמטי. ואולי לצד העובדה שבסיפור הקצר "אין פשוט מקום", מקום מיותר, גם הם תובעים את יד האמן שעליה דיברה בשעתה הסופרת והמסאית המנחה שלומית הראבן, את מבנהו הגבישי (הראבן, 1993 2004). כי שוליים גיאוגרפיים הם לא מקום לטריקים, לפסיכולוגיזמים ולזיקוקין די נור של לשון, כהגדרת הראבן. די בחיים בהם ובתיאורם המדויק כדי לעשות את העבודה.

ובחזרה לדרמטיות. לאותו ממד דרמטי שהשוליים הגיאוגרפיים צובעים בו את עלילת הסיפור הקצר, דומה שהתכוון גם חוקר הספרות הרוסי באכטין (Bakhtin), בהגדרתו את "הסף", מצורות השוליים - "שובל, פאה, קצה, בצד, בסוף, בדרך אגב", על פי הגדרתו המילונית (מילון אבן שושן, תשמ"ג, עמ' 1338), כאחד "הכרונוטופים", צורות זמן ומקום, שמרבים לתארן בספרות מימים ימימה. כי המתרחש בו חדור באינטנסיביות ערכית ואמוציונלית גבוהה, הואיל והוא קשור ל"נקודת מפנה בחיים, למשבר או להחלטה הרת גורל". לפי באכטין, מתייחס כרונוטופ זה למקומות כגון חודי מדרגות, רכבות או קצה עיירה: דרמטיים אמנם, אך חסרי ממשות אחרי הכל. כי במסגרתם, "הזמן אינו אלא רגע חולף, איך לו משך כביכול, הוא

סלמאן מצאלחה

באשר תהיני

“אַל אֲשֶׁר תִּלְכִּי אֶלְךָ”
וּבְאֲשֶׁר תְּהִינִי אֶהְיֶינָהּ.

עמי – החלוני – עמך,
וארצי – החולנית –
ארצך.

בְּאֲשֶׁר תִּחְיִי אֶחְיֶיהָ,
וְשֵׁם כֵּן אֶסְפֹּר:

פֶּה תַעֲשֶׂה אֶהְבֶּה לִּי
וְכֵה אוֹסִיף עוֹד
לְקִטְר;

כִּי לֹא הִלְשׁוֹן
הִיא זו שְׁתִּפְרִיד
כִּינִי וּכְיִנֶּיךָ.
כִּי אִם –
רַק
בְּעֵלְךָ.

רשימת מקורות

- באכטן, מ' (2007). *צורות הזמן והכרונטופ ברומן: מטה על פואטיקה היסטורית* (תרגום: ה' רימון), אור יהודה ובאר שבע: כנרת, זמורה-ביתן-דביר ומכון הקשרים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- גולדברג, ל' (1975). *אמנות הסיפור: עיונים בצורות הסיפור הקצר ובתולדותיו*. מרחביה: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- הראבן, ש' "שבחי הסיפור הקצר", ynet, 12.1.2004.
- חזן, ח' (1994). "האחר הלא משמעותי: על כינתה הסמלי של שוליות חברתית", *בטחון סוציאלי*: כתב עת בנושא רוחה ובטחון סוציאלי, 42, עמ' 5-16.
- חזן, ש' (2011). "הלא מודע האתני כמייצג אחרות בעצמו: בקבוצה ובקבוצה הגדולה" – כוח סמלי במרחב האנליטי והחברתי", *מקבץ: כתב עת להנחיה ולטיפול קבוצתי*, עמ' 25-40.
- יפה, א' (תשל"ג). *מקבילות בסיפור המודרני*, מרחביה ותל אביב: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- מטלון, ר', "סוף הסיפור", *מוסף 'ספרים'*, 'הארץ', 2.10.2005.
- עוז, ע' (1996). *מתחילים סיפור*, ירושלים: כתר הוצאה לאור.
- עצמון, א' (2014). "דבר העורך" בתוך: החיים בשוליים: אנתולוגיה של סיפורים קצרים (עמ' 2-4). תל אביב: הוצאת כתב ווב הוצאה לאור.
- פוק, מ' (2010). *הטרטופיה: על מרחבים אחרים* (תרגום מצרפתית ואחרית דבר אריאלה אוליא), תל אביב: הוצאת רסלינג.
- Charles May. *The Short Story: The Reality of Artifice*. New Haven: Yale University Press 1995.

74-67). "גזר דין" הדיסטופי והקפקאי עוסק בגיבור בשם יוסף, שאביו הטיח בו בילדותו כי לא יחסר לאיש אם ימות. אנו פוגשים בו בשבתו בכלא ובהיודוע החלטת הרשויות ליישם עליו עונש מהפכני: להיות ראשון האסירים שיחוברו למכונה שתעלימם מעיני הבריות ולא תאפשר לאחרים לראותם. אבל יוסף מצליח לראות אחרים, לעבור דרכם. כמו למשל דרכו של ילד, שהוא ככל הנראה בנו, יתום מאם, ועתה גם מאב, ולגלות כך שעתידי לא טוב יצפה גם לו. בהמשך, כשהוא עומד בפני חלון ראווה, מוטחת ביוסף אמת נוראה נוספת: גם הוא אינו מסוגל עתה לראות את עצמו. סמל להתדרדרותו הסופית, לכך שאינו משתקף מעתה גם בעיני עצמו, בעיני תודעתו שנמחקה כחלק מעונשו. "איך לא שם לב שאין באפשרותו לראות את השתקפותו. הוא לא אחד מאלה שאוהבים להסתכל על עצמם במראה. האמת שלא כך אהב את מה שהשתקף מולו. עכשיו פשט בו עצב גדול ופתאום רצה להיעלם לגמרי" (עמ' 103).

הסיפור "איילה" הוא אלגיה על מוכי גורל שאינם זוכים לאהבה, שאינם מעניינים איש, ועל כן הופכים לחסרי ייחוד, למוצרים משועתקים. הגיבורה שלו היא איילה, נערה החיה בפנימייה אלימה. איילה שבה ונוכרת בירקות שאמה המתה היתה שותלת בעבודה בגינת ביתם כביטוי של אהבה. אביה ככל הנראה נישא בשנית ויש לו תינוקת חדשה. איילה מתכננת לבקר בביתו, וקונה קופסת ערגליות תות כדי להביאה כשי: האב לא מחכה לה בתחנת האיסוף, והיא חוזרת לפנימיה כלעומת שבאה. בסוף הסיפור היא שותלת בערוגה שמאחורי מחסן הפנימייה את קופסת הערגליות – סמל לדבר-מה תעשייתי ומשועתק, חסר ייחוד, ולהבדיל מהערוגות ששתלה אמה, ארטיפקט שאין מאחוריו כל אהבה.

שני הסיפורים מציגים אפוא דימוי של שוליות חברתית כמצב שבו האדם שהוטל לפתחה אינו מעניין מעתה איש, כמצב של חוסר נראות. ועל פי מסורת הסיפור הקצר, כותבי הסיפורים ממקמים את גיבוריהם בשולי מקום: בית מאסר או פנימייה. וליתר דיוק, זהו כאן החידוש, ואולי התבססותו – במקומות שנכון יהיה להגדירם כסוג של "הטרטופיה": מושג שהגה מישל פוקו (Foucault) והמתאר מקום אחר, מרחב הנבדל מהמרחב האנושי הרגיל, שחוקיו שונים וייחודיים מהמקובל ושמשתרע במובן הזה לא פה ולא שם (פוקו, 2010).

המסקנה, שהשוליות החברתית בסיפור הקצר נוטה להתמקם בהטרטופיות, קיבלה כבר בעבר ביטוי מרוכז באחת מהקלאסיקות של הספרות העולמית: הסיפור הקצר "שמנמנת" *Boule de Suif* של גי דה מופסאן (de Maupassant), שעל איכויותיו הספרותיות עמד בין היתר אברהם בנימין יפה בספרו *מקבילות בסיפור המודרני* (תשל"ג); כי הטרטופיית השוליים בו מובהקת כל כך, בהיותה חסרת מקום, ואפילו זמן – רכבת נוסעת. "זמן" הסיפור הוא מלחמת צרפת נגד פרוסיה. גיבורות: זונה צרפתייה בעת מסעה בקרונית מרואן לדיאפ. למען שלומם, אזרחים צרפתים מפצירים בה לשכב עם קצין פרוסי הנמצא גם הוא בקרונית. היא ממאנת בתחילה, משתכנעת בסופו של דבר וזוכה לבסוף בכוח מצד מי שעודדו אותה למעשה מלכתחילה (עמ' 8-9). הריאליזם החברתי של מופסאן, המפץ החברתי הגדול שלו, יסמנו את שיבוא בהמשך: חברה שבמוכנים רבים משליכה לשולי הכביש את מי שאינו משתבח במסגרת מוסכמותיה.

לסיום, הסופרת רונית מטלון כתבה פעם כי הסיפור הקצר מצליח להעניק לקוראיו דימוי אחד חזק של הזמן ההיסטורי שבו הם חיים, "את התצלום האחד ואת האאורה של התצלום האחר" (מטלון, 2005). ומהו "התצלום" הזה על פי האנתולוגיה *החיים בשוליים*: קיומם של אנשים רבים שאינם נראים בו עוד, סתם אנשים לכאורה, ובלא ממש מקומות.

אביבה זוקה – דוקטור לספרות, מרצה לתכנון לימודים ומנחת מועדוני קריאה וסרנאות כתיבה לילדים.